



Міністерство оборони України

Національний військово-історичний
музей України

Національний університет оборони України

Інститут історичної освіти
Національного педагогічного університету
ім. М. П. Драгоманова

Всеукраїнська громадська організація
«Інститут воєнної історії»

ВОЄННА ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНШИНИ

Науковий збірник

Матеріали Всеукраїнської наукової
військово-історичної конференції

15 березня 2012 року
м. Київ

Ігор КОНАРАТЬЄВ (Чернігів)
**ЛЮБЕЧ У ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТАХ XV –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.**

Історію Любецької округи у XV – п.п. XVII ст. не можна уявити без екскурсу в давньоруський період, адже Любеч посідав важливе місце на політичній карті IX-XIII ст. Фактично місто замикало головну транспортну артерію Східної Європи – Дніпро. Виділене географічне розташуванням – на високому лівому березі Дніпра, зробило місто стратегічно фортецею. Вже у IX ст. тут виникає невелике місто з дерев'яними укріпленнями, у другій половині XI ст. тут був побудований дерев'яний замок [32, с.95].

У XI ст. Любеч увійшов до складу Чернігівського князівства. Внутрішній розбрат і набіги половців негативно відбилися на становищі Подніпров'я. 1097 р. у Любечі був скликаний з'їзд князів, покликаний врегулювати складні міжкнязівські стосунки, однак, зупинити усобиці не вдалося. Під час однієї з них 1147 р. Любеч було пограбовано і спалено, а 1157 р. місто спустошили половці. Восени 1239 р. Любеч був захоплений монголо-татарами і, вірогідно, знищений [8, с.6].

У XIV ст. Любеч та його округа увійшли до складу Великого князівства Литовського, що започаткувало новий етап у розвитку регіону. У другій половині XV ст. Любеч тяжів до Києва. Після смерті київського князя Семена Огельковича у 1471 р. інститут княжіння в Києві був ліквідований та утворено Київське воеводство. Першим київським воеводою стає Мартин Гашгольд, а намісником Любеча у 1471-1480 рр. став його син Ольбрихт. Відтоді Любеч став одним із "українних" замків воеводства чи так званих "ригородів" (так само як Житомир, Канів, Овруч, Остер, Черкаси, Звенигород, до 1500 р. – Путивль) [10, с.37].

Як вважав О.Ягононовський, на початку 80-х рр. XIV ст. Велике князівство Литовське тимчасово втратило Любецький замок, який відійшов до Московської держави, а повернутий Любеч був немовби лише у 1484 р. [34, с.88]. Вочевидь, поява цієї версії пов'язана із змовою князів М.Огельковича, І.Ольшанського та Ф.Бельського, викритою у 1480-1481 рр. Змовники, маючи на меті великокнязівський престол, хотіли розрахуватися з Москвою частиною земель Великого князівства Литовського (доказом цього вважається руйнація Києва 1482 р. [4, с.268-273; 6, с.239; 36, с.99]. В усякому разі у 1482 р. Любеч "з волостью" згадувався як "київський", тобто залишався за Великим князівством Литовським [4, с.422].

2 жовтня 1483 р. Любеч був наданий Казимиром Ягеллоном "у вотчину" московському емігранту князю Василю Михайловичу Верецькому [13, с.75; 31, с.114-116]. У 80-90-х рр. XV ст. ситуація на литовсько-московському кордоні залишалася напруженою. 1486 р. мешканці Любеча скаржилися Казимиру Ягелону на "книди и грабежи" з боку "московских людей". Великий литовський князь висунув ультиматум московському князю Івану III: "иж жаловали тобе люди твое украинные, будь си бы им многи кривды поделали", або ж: "нашимь людем украинным... любучаномь многие шкоды починили в татбах и въ разбоехъ, и в грабежах тыми разы недавно". Було запропоновано вирішити це питання на міждержавних переговорах: "штоб от нас (Литви) правые не гiblyи, а виноватые скажены были" [20, с.443-444; 22, с.128-129].

Але питання на мирних переговорах вирішене так і не було, і у 1487 р. розпочалася литовсько – московська війна, яка завершилась лише 1494 р. [36, с.119]. Причому на думку сучасних дослідників, військові дії йшли по усій лінії російсько-литовського кордону [3, с.31]. У цей період регіон неодноразово потерпав від татарських набігів (1489, 1493, 1497 рр.), 1498 р. великий князь Олександр скаржився московському царю Івану III на його союзника Менглі Грея, який того ж таки року підійшов до Чернігова і пограбував навколишні села [29, с.117-118].

1499 р. В.Верецький отримав підтвердження на Любецький замок від Олександра Ягелона [13, с.75; 15, с.197], але володів він Любечем недовго. У 1501 р. В.Верецький помер [23, с.244; 37, с.344]. На короткій час новою володаркою Любеча стала його дружина разом з донькою Софією. У 1500 (1501 ?) р. Любеч у

Верейських відібрав стародубський князь Іван Андрійович Можайський [15, с. 197; 42, с. 242]. Незабаром він перейшов на московську службу. За іншими джерелами, у 1500 р. Любеч був здобутий московським військом [31, с. 192-193]. Внаслідок цього, у 1500-1503 рр. спалахнула війна між Московською та Литовською державами. Московські війська "многие грады, и власти, и села поплениша, и людей многих мечю и огнем предада и иных в плен поведаша". Серед потерпілих у 1500 р. міст згадується і Любеч [31, с. 195]. У 1500 та 1503 рр. на Київщину вторгалися орди кримських татар [36, с. 113].

28 березня 1503 р. за договором між Литвою та Московською державою Любеч відійшов до Москви [18, с. 209-212]. Наприкінці травня 1506 р., спустошивши по дорозі землі Московського князівства, через Лоеву гору Любецької волості до Литви вторглась орда кримського хана [38, с. 328]. У 1507 р. спалахнула нова війна між Литвою та Московщиною. Влітку 1507 р. литовські війська випалили Черніве та околиці Брянська [3, с. 49]. Наступного 1508 р. польське посольство у Москві зажадало повернення Любеча та інших земель. Вочевидь, Литва тоді ж відвоювала Любеч, даже у "перемірному листе" 1508 р. московського князя Василя та короля Сигізмунда I Любеч "з волостми" названий литовським [17, с. 125-126].

Від 1508 р. Любечем керували київські воеводи. Незважаючи на те, що у 1512-1522 р. тривала чергова литовсько-московська війна, у 1516 р. Любеч був наданий канцлеру Великого князівства Литовського О. Гаштолдьду у "вічність". Вочевидь, це було зроблено з двох причин. По-перше, О. Гаштолдьд у 1471 – 1480 рр. обіймав уряд любецького намісника, а по-друге, він був одружений на доньці В. Верейського, любецького "отчина" у 1483-1500 рр. [10, с. 38]. За даними П. Клепачького, Ольбрихт Гаштолдьд володів Любечем у 1516-1542 рр. [7, с. 271].

У 1522 р. між Московською державою та Великим князівством Литовським було укладено перемир'я на п'ять років, за яким Любеч залишився за Литвою. Але Московське князівство не полишало спроб повернути регіон. У листі 1524 р. Сигізмунд I закликав московському князю Василю, що його стародубські намісники намагалися встановити контроль над Любечем: "Любеч к себе приворачают и наместниковъ своихъ вылають", або ж: "а стародубской нашъ наместникъ вступается въ Любичъ". У 1526-1527 рр. Москва зобов'язувалася не чіпати Любеча з волостями – "земель не воювати". У 1536 р. знову розпочалася військові дії, і Любецький замок був зруйнований московським військом [27, с. 632, 640, 684, 686, 746, 753-754]. Крім того, регіон потерпав від постійних татарських набігів. 1527 р. татари поверталися у Крим через Київщину [29, с. 128]. У 1539 р. Сигізмунд I констатував, що з 1537 р. "иже люди великии поганство татарове идутъ вверх Днепра тым шляхом... мимо Чернигова и на Лоеву гору, и оттоль бы они мели просто итти в тамошнее панство нашу великое княжество Литовское сказу и плен подданым нашим чинити" [1, с. 17-18]. Але Любецький замок, очевидно, не постраждав, адже татари дуже рідко брали укріплені міста в облогу.

Після смерті у 1549 р. Софії Гаштолдь-Верейської Любеч знов перейшов до київських воевод. У 1544-1555 рр. уряд київського воеводи обіймав Семен (Фрідріх) Глібович Пронський [37, с. 349]. Скориставшись нагодою, московські війська захопили Любецький замок. Відомо, що у 1551 р. намісник київського воеводи у Любечі Матвій Кимит був захоплений у полон московсько-татарським військом та ув'язнений у Любецькій фортеці, де тоді ж і загинув. 1552 р. його родич та остерський староста Філон Семенович Кимит Чорнобильський відвоював Любеч у Московщини [19, с. 141; 25, с. 12].

У 50-і рр. любецьким старостою став Павло Іванович Салета – київський каштелян у 1566-1580 рр. [37, с. 115]. На його старостування припала Лівонська війна 1560-1570 рр. Військові дії не могли обминути прикордонний Любеч, і у 1561 р. П. Салета збирає військові сили замкової околиці: "шобы по торгах во владех своих кликати казаи, ажбы днем и ночью на воину поспешали ся" [19, с. 53-54]. У грудні 1561 р. шляхта Любецької волості зобов'язувалась викупати на війну, а у разі відмови сплатити гроші – "с каждого коня, колько их повинен ставити ку воине, по две копи грошей дал" [19, с. 81-83]. Любецький замок перебував у постійній бойовій готовності: "абы еси на тях замках наших, владех своих, в добром опатрности и осторожности мешкал" [19, с. 69]. Тоді ж любецький державця зобов'язувався залучити козаків до військової служби: "и што будет там людей служебныхъ козаков, которые будут у войско ку службе нашии господарской згодили, имена их на реистр списал и тот реистр до нас ничего не мешкаючи послал" [19, с. 80-81]. Хоча наступ

московської армії завершився поразкою ("неприятел наш княз великий московський несправдливее посел, через войско наше есть добыт"), старостам українних замків був дан наказ бути "в добрии опатрности и осторожности"[19, с.69].

У лютому 1562 р. тривали московсько-литовські мирні переговори, у зв'язку з чим любецький державця мав будь-якою ціною зберігати на кордоні спокій – "штобы зачепки и причинны з стороны нашею ничим не даны"[19, с.89-90]. У цей час любецька шляхта тримала оборону в Любечі та навколишніх сторожових пунктах: "жебы у в осторожности мешкали и люди з осады не рослужокали"[19, с.92-93]. Коли у квітні 1562 р. московська армія знову розпочала військові дії, староста організував оборону замку – "замок... добре осмотревши и вбезпечивши через служебники свои и козаки и подданые наши тамошние"[19, с.93-94]. У червні 1562 р. любецькі козаки були поставлені на довілля: "поборцы новгородскому наказано посла-ти... на козаки любецкие 50 коп грошеи, поставов луньских 2, лямбарских 5, а родлавских 50"[19, с.108-109]. Того ж таки року замок було посилено вогнепальною зброєю – з Пінська до Любеча "маеть быти по-слано фальканеты спижаных 2 (гармати калібром 7-10 см.), гаковниц меньших 25 (гаубиці з великим кутом нахилу), ручниц 40, мождчери што порох робять 2. Куль до тое всее стрельбы... маеть быти так много, яко до половицы тое стрельбы"[19, с.117].

1562 р. військові дії тривали безперервно на терені Любецької округи. Чорнобильський староста Ф.Кийт розбив великий загін московського воеводи, який ішов з Чернігова на Остер, зробив вилазку і спалив Чернігів, а потім відступив до Любеча [16, с.20]. Під час війни тимчасовими союзниками Речі Посполитої стали кримські татари. Любецький державця зобов'язувався, "жебы бояром и всім подданым... и земляном, мешчаном... держанья своего любецским и слугам своим, и тем козаком тамошним грозно под... караньем нашим... аби они на всем противно татаром белгородским... споконне заховали до земли их... не ходили"[19, с.119].

У вересні 1562 р. київський воевода В.-К.Острозький збирався оглянути Любецький замок: "аби еси в-д-брои опатрности и безпечности замок наш Любеч осмотревши, за писанием князя воеводи киевского". Цікаво, що саме тоді старання П.Салєги були помічені Сигізмундом II Августом, який викликав старосту до Києва: "сам до Києва ехал и там водле часу и потреби... с князем воеводою киевским бы есте служили"[19, с.119-120]. Цікаво, що П.Салєга створив у Любечі за свій кошт окрему військову роту, яка 1569 р. була взята на утримання державою. З цього приводу Сигізмунд II Август видав лист до земського підскарбія Миколи Нарушевича "о зарплате жолнерскои и абы наново роте пана Сопежинои п(е)н(е)зи далъ, которая естъ на замку Любечскомъ". Йому наказувалось: "кашталану киевскому, державцы любечскому п(а)ну Павлу Сопезе на роту его на замку Любечском на сто драбов наново давал и в старом заслужоном такъ, яко ся вышеи поменило, и воддлуть режистров скарбыхъ, яко с яз обрахованья покажетъ, заховаль. И пушкаром того замку, которые служатъ, запяту делал в заслужономъ и наново отъправовал"[21, с.91-92].

Згідно Люблінської унії 1569 р., Київське воеводство, а відповідно і Любецька волость, відійшли до Польської корони. Відбулася зміна й адміністративної системи – Любецька волость ставе староством. Незважаючи на зміну державної приналежності Київського воеводства, уряд любецького старости та київського каштеляна до своєї смерті у 1580 р. продовжував займати П.Салєга. Після завершення Ливонської війни у мирній угоді 1570 р. Московське царство зобов'язувалось не претендувати на прикордонні замки Польсько-Литовської держави – Київ, Черкаси та Любеч [10, с.39].

На 1571 р. припадає перший опис Любецького староства. Населення Любеча у 1571 р. становило 996 осіб (166 димів, у середньому по 6 чол. на кожний), з них 474 міщан (79 димів), 522 бояр-слуг та зем'ян (87 димів). 8 чоловік у місті займалися ремісництвом (11 димів), з них три пушкарі, по одному лучнику, седельнику, скорнякові, ковалю і чоботарю [39, с.30,74; 40, с.49б; 34, с.93; 33, с.30].

Головною справою любецького старости у цей час було будівництво Лоевської фортеці. За даними О.Яблоновського, містечко Лоев (або Лоева Гора) було збудоване до 1580 р. Якщо у 1571 р. Лоев мав лише 3 дими, то у 1579 р. – вже 20 [40, с.75-76, 52]. Необхідність будівництва була пов'язана з існуванням поблизу Лоевської гори одного з двох бродів через Дніпро (другий знаходився неподалік Любеча). Якщо

Любеч був розташований на лівому березі, то Лоев – на правому, навпроти гирла Сожу. Пізніше було утворене й Лоевське староство. Лоевська фортеця була збудована дуже вчасно, бо у 1581 р. білгородські татари рушили на Велике князівство Литовське саме через цей брід [16, с. 124].

На зламі XVI-XVII ст. на порядку денному знову постало питання про повернення Речі Посполитої Чернігово-Сіверських земель, що з 1503 р. залишалися у складі Московської держави. Наприкінці XVI ст. уряд Речі Посполитої наголошував на важливому значенні Любеча як прикордонної фортеці. Зокрема у листі 1594 р. любецькому старості В.Хотимирському наказувалось: "меновите будування нове, поправлення старого, так же армату нашу безь всякое шкоды нашею и Речи Посполитое и угблженья подданных наших отравовати и заведовати" [1, с.267; 5, с.281].

У 1606 р. був проведений перепис населення та земель Любецького староства. Ревізори упорядкували Інвентар, який містив перший і найбільш повний опис Любецького замку. Центральна частина міста - Замкова гора була невеликою – завдовжки "на постріл з луку", гору з містом з'єднував ланцюговий підйомний міст ("взвод з двома цепами"). При вході до замку стояла двоповерхова вежа, замкова стіна була двоюрісна ("два городні, одна нижче, а інша вище, на них бланкование" – тобто з надбудованою на стінах допоміжною спорудю, яка мала стелю і була пристосована до стрільби ("подсябитья")), поруч були камори. Ще одна вежа була двоповерховою, а під нею були розташовані 5 "міських комор". Місто було оточене частоколом, зведеним на валу. Загалом у місті нараховувалось 300 будиноків, у тому числі у замку 28 міщанських, 60 "шляхетських, боярських та поповських, а також замкових слуг". У передмісті мешкали міщани (202 будинки) та бояри (8 будиноків). Кількість димів бояр разом з чемерисами (нижча категорія замкових слуг) у передмісті становила 35 [7, с.130; 24, с.2; 40, с.521; 41, с.32-33].

На початку XVII ст. любецька шляхта брала активну участь у військових виправах, зокрема, поході 1605 р. Лжедмитрія на Москву та у війні з Московщиною 1609-1618 рр. У 1612-1613 рр. Любецький замок та його околиця постраждали від нападів московського війська: "добра наші (королівські)... Любеч, утримання... Миколи Стругая з Коморова... від Москви попалене та спустошене". Королівська влада направила до Любеча "комісарів", що мали з'ясувати втрати та масштаби руйнувань [43, с.92].

Весною 1617 р. московсько-татарська армія знов здійснила низку каральних походів на Чернігівщину, у тому числі Любечке та Лоевське староства. 4 квітня 1617 р. постраждали околиці любецької села: "Пер Чюдин с ратными людьми в Литовской земле от Любеча за семь верст села и деревни многие повоевали, и многих литовских людей побили, и языки помимали" [28, с. 42-43]. 12 травня відбулась ще одна каральна експедиція, під час якої були випалені посади Любеча: "Мая в 12 день присланы с оуечном (тат. – "радісна звістка") козлитин Тимофей Шепелев да атаман казачей Микита Тяпкин из Новогорода Северского от воеводы от Прокофья Воейкова с тем, что он, Прокофей, а с ним головы и атаманы и казаки (ходили) в Литовскую землю под город под Любечь... И приход под город под Любечь посады пожгли и вылозных многих литовских людей побили, и уезд Любетцкой, села и деревни, повоевали и пожгли, а в языцах взяли литовских людей 70 человек" [28, с. 42-43].

Деулініське перемир'я 11 грудня 1618 р. юридично закріпило Чернігово-Сіверщину за Річчю Посполитою. У цей час, внаслідок руйнації московським військом, значно зменшилося населення самого Любецького замку, якщо у 1606 р. в місті мешкало 1800 чоловік (300 димів), у 1616 р. – 1656 чоловік (276 димів), а у 1625 р. – 600 чоловік (100 димів) [10, с.41].

У 1632 р. за королованнтя Владислава IV розпочалася чергова війна з Московською державою. Війська боярина М.Шейна "воювали... литовские городы" Батурин, Ромни, Борзну та Мену. Того ж таки року було взято в облогу Чернігів [14, с.105; 38, с.492]. Поляновський мир 1634 р. закріпив територію Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої. Незабаром Московська держава певним чином компенсувала втрапу Чернігово-Сіверщини: 1646 р. Москві був повернутий Трубчевськ. Щоб уникнути внутрішнього конфлікту з Литвою, Варшавський сейм 1646 р. ухвалив інкорпорацію Любецького та Лоевського староств до Стародубського повіту Смоленського воеводства Великого князівства Литовського [2, с.291; 12, с.145]. Любецька шляхта взяла активну участь у Національній революції українського народу середини XVII ст.

Джерелом поповнення козацьких лав став як прошарок замкового боярства, так і околнине зем'янство, що ще з кінця XVI ст. поставляли козацькі значний контингент [9]. Уже у серпні 1648 р. козаки оволоділи Лосевом, другим після Любеча містом Любецької околиці, а незабаром і самими Любечем [26, с. 17]. Вочевидь, саме тоді на терені Любецького та Лозьвяського староств були утворені любецька сотня Чернігівського та лозьвяка сотня Брагінського полку (полк існував у 1648-1649 рр.) [11, с. 73]. Однак, незабаром Любеч був відвоюваний литовською армією і до 1652 р. став її опорною базою на Лівобережжі. Під час війни постраждав і сам Любеч – у переліку міст Чернігівського полку 1654 р. він названий “пустим” [35, с. 379]. Про руйнацію Любеча свідчить і той факт, що у 1665 р. під час поїздки гетьмана І. Брюховецького до Москви Любеч навіть не згадувався серед міст, у яких мали бути розміщені московські вояводи та “ратні люди” [30, с. 361]. Після утворення нової адміністративної системи Любецьке староство виявилось розподіленим між кількома сотнями Чернігівського полку, але саме Любецька сотня стала найбільшою з 16 сотен Чернігівського полку.

Джерела та література:

1. Акт об українній адміністрації // Архив Юго-Западной России. – 1907. – Ч. VIII. – Т. V. – III с. + 560 с.
2. Василенко Н.П. Правне положення Чернігівщини за польської доби / Н.П. Василенко // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під редакцією М. Грушевського. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С. 290-300.
3. Волков В. Войны и войска Московского государства / В. Волков. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2004. – С. 49.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. / Редакт.: П.С. Сохачь (голова) та ін. / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. IV. – 1993. – 544 с.
5. Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку / О. Грушевський // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С. 281-289.
6. Історія Києва: В 3 т., 4 кн. – Т.1. Древній і середньовіковий Київ. – К.: Наукова думка, 1984. – 408 с.
7. Клепацкий П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т.1. Литовский период / П.Г. Клепацкий. – Одесса: Издательство “Техник”, 1912. – ХІІІ с. + 599 с.
8. Коваленко В.П., Коваленко О.Б. Передмова / В.П. Коваленко, О.Б. Коваленко // Любецький з'їзд князя 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князя Київської Русі у Любеч. – Чернігів: Східноукраїнська думка, 1997. – С. 5-8.
9. Кондратьев І.В. Шляхта Любецького староства як джерело поповнення Віська Запорозького / І.В. Кондратьев // Глеп: науковий вісник. Збірник наукових праць. Випуск 52 (спеціальний). – К., 2011. – С. 310-318.
10. Кондратьев І.В. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань) / І.В. Кондратьев // Східноукраїнський літопис. – 2008. – №2. – С. 35-45.
11. Ковшовер В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. Вид. 2-е, доповнене, уточнене і виправлене / В.В. Ковшовер. – К., 2006. – С. 73.
12. Кривун М. Адміністративно-територіальний устрій правобережної України в ХV-ХVІІІ ст. Кордони воєводства у світлі джерел / М.Кривун. – К.: Інститут української археографії АН України, 1993. – 184 с.
13. Кром М., Мезь Русью и Литвой. Пограничные земли в в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. Изд. 2, исп. и доп. / М.Кром. – М.: Квадрата, 2010. – 320 с.
14. Лазаревский А.Д. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии / А.Д. Лазаревский. – К.: типография университета Са Владимира, 1892. – Т.1. – 146 с.
15. Левонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. Оттиски из Журнала Министрства Народного Просвещения / Ф.И. Левонтович. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1894. – 396 с.
16. Лєтвяк С. Українська козацтво міжнародних відносинах (1561-1591) / С. Лєтвяк. – Чернігів: Східноукраїнська думка, 1999. – 216 с.
17. Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8 / Подг. к печати Я.Валицкич; Р.Фурковичус; Д.Антявичус; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс: Mokslo ir enciklopedija, 1995. – С. 125-128.
18. Литовская метрика (1528-1547). Шестая книга судебных дел (копия конца XVI в.). – ТСХЛХ. / Отв. ред. С.Лазутка. Текст подготовил И.Валицкичте, С.Лазутка. Вильнюс. Ин-т. – Вильнюс: Уд-во Вильнюсского университета, 1995. – С. 209-212.
19. Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7 / Подг. к печати Я.Валицкич; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс: Mokslo ir enciklopedija, 1996. – 207 с.
20. Литовская метрика. – Отд. 1-4. – Ч. 1. Книги записей. – Т.1. – СПб.: РМБ, 1910. – Т. XXVII. – 872 с.
21. Литовская Метрика. Книга публичных дел 10 (1569-1571) = Lietuvos Metrika. Klupa Nr. 532 (1569-1571). Vesuji rekiaji klupa 10 / Lietuvos istorijos institutas / Lina Anušyte (валенге), Auðras Valiulis (валенге). – Вильнюс, 2001. – С. 91-92.
22. Литовская метрика: 4-я книга записей (1479-1491) // Lietuvos metrika. Klupa Nr. 4 (1479-1491) / Lietuvos istorijos institutas / Lina Anušyte (подгот. и предисл). – Вильнюс: Зага, 2004. – С. 128-129.
23. Лобарский М.К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута / М.К. Лобарский // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – 1892. – Кн. 3-4 (162-163). – Отд. IV. – С. 1-62, 63-296.
24. Милорадович Г.А. Любеч в XVIII веке // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – №883. – Часть неофициальная. – С. 2-3.
25. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городничего уезда. Родина предводного Антония Печерского. Изд. Общества истории и древностей Российских при Московском университете / Г.А. Милорадович. – М.: Университетская типография (Катов и КО), 1871. – 156 с.
26. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2 / Ю.Мицик // Східноукраїнський літопис. – 1998. – №6. – С. 16-26.
27. Памятники дипломатических отношений древней России с державами иностранными по высочайшему повелению издание Императорским Русским Историческим обществом. Т.1 (1487-1533 гг.) / Сборник Императорского Русского Исторического общества. Т. 35. / Под ред. Г.О. Карпова. – СПб.: Б. и., 1882. – 870 с.

28. Памятники истории Восточной Европы. Исторники XIX-XVII веков. Том I. Книга орудий и документов разрядного приказа о походе Лисовского. – М.: ВАРШАВА. “Археологический центр”, 1995. – С.42-43.
29. Пашченко В.В. Арсені Куріського якства і спільняської Туреччини на Україні в кінці XV – першій половині XVI ст. // В.В. Пашченко // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990. – С.114-132.
30. Рильман О.І. Липовська операція про Малу Русю та її народі і козаки усявали // О.І. Рильман. – К.: Наукова думка, 1994. – 76 с.
31. Рюмина О. Северо-западная земля у складу Великого князівства Литовського / О. Рюмина. – К.: НАНУ / Інститут української археології та етнології ім. М.С.Гришечського. Інститут історії України, 1998. – 244 с.
32. Рыбаков Б.А. Замок / Б.А. Рыбаков // Древности СССР с древнейших времен до средневековья: Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С.94-102.
33. Сас П.М. Феодальне городя України в кінці XV – 60-х тт. XVII в. // П.М. Сас. – К.: Наукова думка, 1989. – 232 с.
34. Рибонівський А. Левобережна Україна в XV-XVIII ст. Очерк колонізації / А. Рибонівський // Київська старина. – 1896. – №III. – Апрель. – С.85-101.
35. Рибонівський А.В. Левобережна Україна в XV-XVIII ст. Очерк колонізації / А. Рибонівський // Київська Старина. – 1896. – №III. – Июнь. – С.369-379.
36. Рюмина О.И. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Рюмина. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
37. Рюмина О.И. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь: Центральна Україна. Вид. друге, перепл. і випр. / Н.И. Рюмина. – К.: Київліга, 2008. – 472 с.
38. Grabski A., Nadolski A., Mowka T. Zarus dzieroz wojškovosci polskiej do roku 1864. / A.Grabski, A.Nadolski, T.Mowka. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1965. – T.1. – 503 s.
39. Jablonski A. Polska XVII wieku pod wzgleciem geograficzno-statystycznym // Tom X. Ziemia Ruska, Ukraina (Krow-Beckow). Das I-sty / Zrodla dzieroz. – T.XXII / A.Jablonski. – Warszawa: Slad gromy w księgarci Gebelnera i Wolfa, 1894. – 289 s. + 165 s + XXII s.
40. Jablonski A. Polska XVII wieku pod wzgleciem geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemia Ruska, Ukraina (Krow-Beckow). Das III / Zrodla dzieroz. – T.XXII / A.Jablonski. – Warszawa: Slad gromy w księgarci Gebelnera i Wolfa, 1897. – 668 s.
41. Jablonski A.W. Prima. T.III. Ukraina / A.W. Jablonski. – Warszawa: Slad gromy w księgarci E.Werda i S.Ka, 1911. – 368 s.
42. Kuznyski S.M. Ziemia szlonsko-siemiejskie pod wiadami Litwy / S.M. Kuznyski. – Warszawa: “Wydawnictwo Polska”, 1936. – 412 s.
43. Kuznyski S.M. Przekid gram szlonsko-siemiejskie. XX. Przegon w Warszawie, od roku 1732 do roku 1762 wydawnictwo T.III. – Paderburg: naklady drukarni Dostawa Opatki, 1899. – 472 s + XV s.